

Курпебаева Газиза Кабыловнаның
6D020200 – «Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған
«Әлемдік саясаттағы араб дағдарысы аймақтық контекст тұрғысында
(Египет, Ливия және Сирия елдерінің мысалында)» атты
диссертациясына

АҢДАТПА

Ғылыми жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу жұмысында 2010-2011 жылдардағы Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағында орын алған «араб көктемі» оқиғаларының әлеуметтік-саяси алғышарттары сарапталып, осы дағдарыстың жаһандық және аймақтық қауіпсіздікке қатысты салдары зерделенеді. Осы ретте, «араб көктемі» феномені отандық және шетелдік зерттеушілердің концептуалдық көзқарастары тұрғысынан салыстырылып, өркениеттер қақтығысы теориясы тұрғысында талданады. Зерттеу жұмысында араб аймағындағы постреволюциялық саяси режимінің трансформациялануын және осы аймақтағы мемлекеттік билік дағдарысын шешудегі күштік әдістерді қолдану ерекшеліктері сарапталады. Египет, Ливия және Сириядағы «араб көктемі» оқиғаларының нәтижесі аймақтық және жаһандық қауіпсіздік контекстінде талданып, Сирия дағдарысын реттеудегі Қазақстан Республикасының рөлі қарастырылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі таңда халықаралық қатынастарда Таяу Шығыс немесе араб шығысы сияқты бірде-бір аймақ күллі әлемнің назарын өзіне соншалықты терең аударған емес. Әлемдік қауымдастықтың аймаққа деген зор қызығушылығының түпкі себебі араб елдерінің дүние жүзіндегі маңызды стратегиялық орнымен, көмірсутегінің дүние жүзіндегі ең ірі кен орындары мен барланған мол қорының осы өңірде шоғырлануымен қатар, су, құрлық, әуе желілерінің тоғысатын географиясы, құрлықтар мен өркениеттердің бірігу алаңы тұрғысындағы геосаяси параметрлерімен де айқындалады. Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы саяси оқиғалардың таралуы халықаралық қатынастардың жаңа кезеңдік жүйесінің құрылуына негіз болуы мүмкін алғышарттарды қалыптастыруда. Халықаралық қатынастар мен геосаяси ортада қарқынды өзгерістер орын алуда және осы өзгерістердің оң және теріс жақтары қатар өрбуде. Бұл тенденция зерттеу тақырыбының геосаяси орта релятивизмі принципі тұрғысынан өзектілігін анықтауға негіз болмақ.

Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстан Солтүстік-Шығыс Азияға дейін тұрақсыздықтың алып белдеуі созылып жатыр. Күштердің ара салмағы жаһандық деңгейде де, сонымен қатар, жер шарының жекелеген аймақтарында да елеулі өзгерістерге ұшыратуда. 2010 жылы Тунисте басталған, сонымен қатар барлық араб елдерін қамтыған халық толқулары тек аймақтық қана саладағы даму үдерісіне ғана емес, әлемдік масштабта да кішірейтуге келмейтіндей әсер қалдырады. «Араб көктемі» құбылысын

талдамастан бұрын, ең алдымен оның себептерін анықтау қажет деп есептейміз. Араб-мұсылман әлемінің сан ғасырлық тарихы, мәдениеті қаныққан және үнемі тепе-теңдікте тұрмайтын діни, саяси, экономикалық, этникалық жүйелері бар. Араб мемлекеттерінің дамуындағы әр түрлі модельдердің ерекшеліктері мен қайшылықтары соңғы он жылда тәжірибеден өтті. Бұл жағдай зерттеу жұмысын бүгінгі әлемдік саяси өзгерістердің трансферлік сипаты тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік туғызып, мәселенің өзектілігін анықтауда маңызды қуат көзіне айналады.

Қазіргі халықаралық қатынастар сараптамасына «араб көктемі» атты атаумен енген араб тектес мемлекеттердегі саяси тұрақсыздық геосаяси бетбұрыстар белесін өзгертіп, аймақтың әлемдік саясат жүйесіне жаңаша түзілу әкелетіндей үдерістерді тудырған болатын. Алайда, әлі де болса аймаққа қатысты геосаяси өлшемдер қандай да бір анықтамалар ауқымына сай келіп, шынайы тұжырымдар параметрлеріне бағынбай отырған сынай байқатады. Соңғы уақыттарға дейін арабтық шығыстың барлық сәтсіздіктері үшін аймақ туралы кереғар ғылыми көзқарастар таратып, оның болмысын тұрғындарының өздерін басқару қабілеті аз, жабайы келбетінде сипаттаған және сонау ХІХ ғасырдан араб әлемі туралы қасаң ақпараттарды тарата отырып, өздеріне қажетті ғылыми анықтамаларды жасаушы батыс ориенталистерін айыптау тенденциясы орын алды. Осы мәселе ғылыми жұмыстың теориялық концептік («араб көктемі») өзектілігін арттыра түседі.

2011 жылы «Араб көктемі» деген атаумен басталған антирежимдік көріністер Араб Шығысының перифериясында орналасқан Сомали, Джибути, Комор аралдары сияқты араб елдерінен басқа барлық елдерге таралды және саяси режимдер табиғатын өзгертіп, саяси даму спектрінің ары қарайғы өзгерісіне айтарлықтай ықпал етті. Жалпы, 2011 жылы араб әлемін дүр сілкіндірген бұл оқиға сирек кездесетін құбылыс деп есептейміз. Бұл мәселенің контекстік тұрғыдағы өзектілігіне ықпалын тигізді.

Одан бөлек, 2011 жылғы антирежимдік көтерілістер тек қана араб елдерін зерттеуші мамандарға ғана емес, арабтардың өздеріне де таң қаларлық жайт болды. Осыған орай, 2011 жылдың 14 қаңтарындағы Зина әл-Абидин бен Әлидің елден қашуынан кейін Каир көшелеріне шыққан мысырлықтар Мұбарак режимінің құлайтынына басында сенбеді. Араб республикаларының басшылары қарсылық шараларының нәтижелі болатынына соңына дейін күмән келтірді. Әр елдің әлеуметтік-мәдени, тарихи ерекшеліктерін негізге алған олар, антирежимдік қарсылықтар араб елдерінің барлық аймағын қамтуы мүмкін емес деп болжады. Сондықтан да 2011 жылы болған «араб көктемі» оқиғасы барлық сала мамандарының қызығушылығын арттыра түсті. Сонымен қатар, қазіргі кезде де жүріп жатқан Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағындағы саяси-әлеуметтік үрдістердің күрделілігі мән-мазмұны жағынан терең зерттеуді талап етіп отыр. Осы орайда, бұл оқиғалардың араб қоғамымен қоса, әлеуметтанушылар, тарихшылар мен саясаттанушылардың да қызығушылығын тудыруы қисынды. Сонымен, «араб көктемі» отандық және

шетелдік ғалымдар тарапынан әлі де жан-жақты теориялық-эмпирикалық зерттеуді қажет ететін құбылыс деп тұжырымдаймыз.

Зерттеу нысаны: Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағындағы «араб көктемінің» халықаралық құбылысы.

Зерттеу пәні: Египет, Ливия мен Сириядағы «араб көктемі» оқиғалары және олардың аймақтық және жаһандық деңгейдегі нәтижесі мен салдары.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Диссертация жұмысының мақсаты – халықаралық қатынастар саласындағы араб елдерінде болған халықаралық саяси дағдарысты аймақтық контекстінде талдай отырып, Египет, Ливия және Сириядағы «араб көктемі» оқиғаларына саяси талдау жүргізу және осы оқиғалардың аймақтық және жаһандық қауіпсіздік жүйесіне әсерін анықтау.

Диссертациялық зерттеуді жүйелеу мен аталған мақсатқа жету жолында төмендегідей **міндеттер** алға қойылды:

- Араб дағдарысын аймақтандыру концепциясы тұрғысынан зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздеріне талдау жасау;

- Отандық және шетел зерттеушілерінің концептуалдық көзқарастарындағы «араб көктемі» феноменін өркениеттер қақтығысы теориясы тұрғысында қарастыру;

- Египет, Ливия және Сирия мысалында «араб көктемін» халықаралық қатынастардың феномені ретінде сипаттау;

- Египет, Ливия және Сирияның ішкі және сыртқы саяси бағытын, араб әлеміндегі революциялық оқиғалардың басталуының негізгі себептері ретінде ішкі қайшылықтардың қайнар көздерін әлеуметтік-саяси, демографиялық алғышарттары мен идеялық тұғырын анықтау;

- Египет, Ливия және Сириядағы оқиғалардың салдарын анықтап, аймақтағы ахуалдың әрі қарай өрбу барысына баға беру;

- Таяу Шығыста және Солтүстік Африкада болып жатқан оқиғалар аясында Орталық Азияда терроризмнің таралу қаупіне қарсы тұруға бағытталған іс-шаралар кешенін атап өту;

- Араб аймағындағы постреволюциялық саяси режимінің трансформациялануын жаһандық және аймақтық қауіпсіздік тұрғысынан саралау;

- Египет, Ливия және Сириядағы мемлекеттік билік дағдарысын шешудегі күштік әдістерді қолдану ерекшеліктерін зерттеу;

- Сирия дағдарысын реттеудегі Қазақстан Республикасының рөлін қарастыру.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Тақырыптың зерттелу деңгейі мәселесіне келетін болсақ, Египет пен Ливия, Сириядағы «араб көктемі» саяси процестерін зерттеудің кешенін келесі бағыттар бойынша жүйелеген орынды деп есептейміз:

- саяси процестің теориялық зерттеулері және араб шығысындағы елдердегі саяси процестердің өркениеттік ерекшеліктері, сондай-ақ қазіргі революциялар тұжырымдамасы;

- «араб көктемiнiң» мәнi, факторлары мен қозғаушы күштерi туралы араб әлемiндегi авторитарлық режимдердi тұрақсыздандыру технологиялары туралы қолданбалы жұмыстар;

- Египет пен Ливиядағы саяси процестер параметрлерiн аймақтық зерттеу (2011–2020 жж.): олардың экономикалық, әлеуметтік және этноконфессиялық шарттары, саяси режимдер типологиясы, саяси субъектiлердiң орналасуы, iшкi және сыртқы саяси факторлардың өзара ықпалы.

Отандық сарапшылардың iшiнде Р. Жұмалы, М.Т. Лаумулин, Қ. Қожахметұлы, С.Қ. Әмiрбекова, Е.У. Байдаров, А.О. Қарымсақов, К.Н. Мақашева, А.К. Тахтанова, сонымен қатар, Д. Сәтбаев, Т.Үмбетәлиева, А. Чеботарев, Е. Алияров, А. Жүсiпованың ұжымдық жұмыстарына назар аударылды.

Изденистiң теориялық-концептуалдық тұғырын дәйектеуде негiзге алынған шетелдiк зерттеушiлер Г. Алмонд, Р. Даль, Н. Баранов, Р. Дарендорф, Истон, М. Кодин, Р. Мертон, Т. Парсонс, А. Фальминский, т.б. авторлардың еңбектерiнде саяси процес қазiргi саяси ғылымның негiзгi категорияларының бiрi ретiнде қарастырылған.

Т. Адорно, М.М. Лебедева, М.Д. Богатуров, А.Д. Воскресенский, Д. Шарп, Б.Г. Мұхамеджанов, З.Т. Азизова, М.А. Сапронова секiлдi зерттеушiлер авторитаризмдi саяси режимнiң нысаны ретiнде байыптаған.

С. Кургенян, Л.М. Исаев, М. Мусин, Л. Л. Фитуни, Г. Аминнiң зерттеулерiнде Таяу Шығыстағы және Египет, Ливия және Сириядағы жалпы саяси үдерiс зерттелiнген.

А.М. Васильев, В.М. Ахмедов, Ф. Бадерхан, А.А. Давыдов, Б.В. Долгов, және басқа да ғалымдардың ғылыми еңбектерiнде Таяу Шығыс және қазiргi Египет, Ливия және Сириядағы саяси процесс пен жалпы саясаттағы дiни фактордың рөлi бағамдалған.

Соңғы жылдары жарық көрген ғылыми әдебиеттерде Дж. Голдстоун, А.В. Коротаев, Е.И. Зеленев, С.В. Цирель сынды ғалымдар осы құбылыстың концептуалды түсiнiгiн, яғни «араб көктемiнiң» табиғатын анықтауда бiрнеше тәсiлдер ұсынды.

Регионализмнiң дамуының қазiргi әлемдегi гегемониялық саяси түсiнiктерге, жаһандық және аймақтық үдерiстерге ықпал етуiне қатысты мәселенi зерделеуде «либералдық тәртiп» қағидаттарына негiзделген Джон Айкенберридiң көзқарасы талданды.

Жаһандану үдерiсi аясында аймақтағы акторлардың өзара тәуелдiлiгi мен әрекеттесуiне негiзделген «жаңа регионализм» теориясының регионализм туралы дәстүрлi көзқарастардан ерекшелiгiн анықтауда Ф. Содербаум мен Б. Хеттнениң еңбектерi үлгi ретiнде қарастырылды.

Зерттеудiң деректiк негiзi. Ғылыми жұмыстың деректiк негiзiн бiрнеше дереккөз топтары құрайды:

- ресми құжаттар мен шет мемлекеттердiң заңдары;
- халықаралық және аймақтық ұйымдардың шешiмдерi мен ресми құжаттары;

- Ливия, Египет және Сирияның сыртқы саясатының іргелі құжаттары;
- саясаткерлердің сөйлеген сөздері, мәлімдемелері, сұхбаттары;
- отандық және шетелдік мемлекеттік ақпараттық агенттіктерінің материалдары.

Тақырыпты зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі – ғылыми білім теориясының ұстанымы, зерттеу жүргізудегі объективтілік принципін қатаң және дәйекті сақтау болып есептелінеді. Жұмыс барысында танымның жалпы ғылыми әдістерінің мынадай түрлері қолданылған: анализ және синтез, индукция және дедукция, нақтылау және жалпылау. Зерттеудің әдіснамалық негізі экономикалық, әлеуметтік және саяси процестердің күрделі және қарама-қайшылықты өзара әрекеттесуін талдауға бағытталған жүйелі көзқараспен де тығыз сабақтастықта.

Ғылыми жұмыстың хронологиялық шеңбері. Ғылыми жұмыста қарастырылатын мәселелердің хронологиялық шеңбері 2011-2020 жылдар аралығын қамтиды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертация жұмысында төмендегідей нәтижелерге қол жеткізілді:

- Араб елдеріндегі әлеуетті тұрақсыздық деңгейі аймақтық дағдарыс аясында талданып, саяси процестердің мәні бағамдалды;

- Араб әлеміндегі саяси процестердің өркениеттік және ұлттық-мемлекеттік ерекшеліктері мен революцияның бағыттары мен саяси технологияларының себептері ашылды;

- С. Хантингтон мен Р. Миллздің ұғымдарының элементтерінің комбинациясы араб елдеріндегі режимге қарсы көріністерді зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде пайдаланылуы мүмкін екені көрсетілген;

- «Саяси режим» ұғымы нақтыланып, Таяу Шығыс аймағында авторитаризм түрлерінің бірі «популистік авторитаризм» басым болып кездесетіні дәлелденді;

- Таяу Шығыстағы мемлекеттерде этникалық факторды саясаттандырудың ерекшеліктері анықталып, діни фактордың саяси процестер динамикасына ықпалы көрсетілді;

- Египеттегі және Ливиядағы революциядан кейінгі саяси режимдердің қайта құрылу бағыты анықталды;

- Бірқатар Таяу Шығыс елдерінде демократиялық режимдерді орнатуға кедергі келтіретін себептер анықталып, демократиялық тәжірибелердегі дінді саясаттандыру мен елдегі тұрақсыздықтың өсуі арасындағы байланыс дәйектелді.

Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңызы. Диссертацияда қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдамалар ішкі саяси режимді тұрақсыздандыруға тікелей ықпал еткен жағдайлардың деңгейін бағалауға, сонымен қатар, араб және іргелес аймақтардағы тұрақсыздық деңгейін бағалау тетігін одан әрі жетілдіру бағытын айқындауға мүмкіндік береді. Бұл диссертациялық зерттеудің теориялық маңызын анықтайды.

Зерттеу жұмысының тұжырымдамалары мен нәтижелерін магистратура, бакалавриат бағдарламасы бойынша пәндерді оқытуда қолдануға болады. Сондай-ақ, зерттеудің нәтижелерін аймақтық саяси дағдарыс жағдайында әлеуметтік-саяси тұрақсыздықтың қазіргі ахуалына баға беруде, араб елдерімен өзара іс-қимыл жасау бойынша мемлекеттік органдарға практикалық ұсыныстарды әзірлеуде пайдалануға болады.

Жұмыстың жариялануы және сыннан өтуі. Диссертациялық жұмыстың негізгі мазмұны Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарында, ғылыми-тәжірибелік ғылыми конференция материалдарында, Scopus мәліметтер базасына кіретін халықаралық басылымда жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Диссертация ғылыми жұмыстың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес кіріспеден, үш тараудан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.